

Frazeologie

Pojetí a vymezení

Základní pojmy a termíny

frazém

idiom

frazeologie

idiomatika

slovní význam

slovní zásoba

funkce

slovník

HAVRÁNEK, B., JEDLIČKA, A.: *Česká mluvnice*.

Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1981, s. 428:

vazebné spojení slov, které se může stát frazeologickým

V takovýchto spojeních „aspoň jedno slovo ztrácí svůj vlastní význam anebo nabývá významu nového (často přeneseného). Někdy se zde také dospívá k ustálenému významovému celku, kde jednotlivá slova sice neztrácejí svůj význam, ale neuplatňují jej plně: celek, zvaný rčením, úslovím, má nový význam, často přenesený. Jindy je ustálenost celku jen konvencí; takovouto konvencí vznikají společenské formulky, jako pozdravy apod.“

ČECHOVÁ, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk.* Praha: ISV, 2000, 2. vyd., s. 66–67.

Takto např. ze jmen slavných fyziků vznikly názvy fyzikálních jednotek, srov. *newton*, *ampér*, *volt*; názvy přístrojů a nástrojů: *rentgen*, *ampérmetr*, *astrup* (na měření krevních plynů); fyzikálních zákonů a dějů: *pasterizovat* (mléko), *galvanizovat...*; názvy starých měr vznikly i z názvů částí těla – končetin, a to podle jejich velikosti: *palec*, *loket*, *stopa*.

Častá je metonymie v běžném životě, např. vzniká přenesením názvu děje na předměty tímto dějem vzniklé nebo zasažené: *čtení*, *čtenba* – děj i předmět čtení (kniha, časopis...), *učení* – proces osvojování i učebnice nebo jiný studijní materiál, *stavba* – stavění i výsledek stavění (např. dům). Jindy se přenáší abstraktní pojmenování vlastností na nositele těchto vlastností: *chudoba* (= chudí lidé), *samota* (= opuštěné stavení), názvy materiálu na výrobky z něho vyrobené (*nosit se v hedvábí*, *v sametu* = nosit šaty zhotovené z hedvábí, sametu, *králek*, *beran*, *nutrie* = kožich ušitý, zhotovený z Mže králíka, berana, nutrie), přenáší se i názvy prostředků nebo způsobů provedení na dílo: *olej*, *akvarel* (obraz namalovaný oleji, vodovými barvami), *suchá jehla* (grafické dílo provedené technikou suchá jehla), jméno autora na jeho dílo (*mají doma dva Slavičky*).

Vztah metonymie je např. mezi významy slova *škola*: 1. výchovně-vzdělávací instituce, zvláště pro mládež, 2. budova, v níž je tato instituce umístěna, 3. osazenstvo školy, tj. žáci, učitelé, popř. i další zaměstnanci, 4. vyučování (*máme školu od 8 hodin*), 5. stoupenci některého směru uměleckého, vědeckého, zpravidla reprezentovaného nějakou osobností (*Puchmajerova škola*), 6. zkušenost, „škola života“ (*byla to pro mě tvrdá škola*).

1.4.3 Synekdocha

Drahém metonymie je synekdocha, tj. **pojmenování části předmětu se užívá pro označení předmětu celého, celku, nebo naopak**, např.: *otcovská střecha* místo rodný dům; *společba na hlavu* místo na člověka; *pod touhle střechou bydlí šťastní lidé* (= v tomhle domě žijí šťastní lidé), *byla tady hlava na hlavě* (= plno lidí, zaplněno lidmi).

1.4.4 Frazém (frazeeologismus) a idiom

Frazém je ustálené víceslovné, obrazné, často expresivní celistvé pojmenování s omezenou kolokabilitou/spojovatelností. Slovník české frazeologie i idiomatické člení frazémy na přirovnání, frazémy nevětné a větné (zařazuje mezi frazémy i obraty neobrazné, jako *jízdní dráha*). Máme-li na mysli obsahověsémantickou stránku frazému, mluvíme o **idiomu**.

Tradičně mezi frazémy patří:

- **rčení** (různá úsloví), např. *domácí drak* (o ženě), *zaječtí úmysly*, *má za ušima*, *má pod čepicí*, *poradí si i s medvědem*, *pálí mu to*, *je to hlava otevřená...*; uvedená rčení mají i obdobný význam, vyjadřují chytrost;

- ustálená **přirovnání** se srovnávacím výrazem *jalm*: *je chytrý jako liška*; *je jako dubnové počasí* (nestálý), *je jako slon v porcelánu* (neohrabaný, nešikovný); *točí se jako korouhvička* – *mění barvy jako chameleón* (přizpůsobuje se, mění názor podle toho, z čeho mu klyne výhoda, zisk); ustálená přirovnání se srovnávacím výrazem *než*: *udělá to, než bys řekl švec* (hned, rychle);

- **pořekadla** – mají charakter větný, shrnují často zkušenost lidí, bývají hodnotící a imperativní: *Kam vítr, tam pláť* (srovnej s přirovnáním *Točí se jako korouhvička*), *Panská láska po zajících skáče* (je nestálá), leckdy shrnují i zkušenost protikladnou: *Spěchej pomalu, Ráno moudřejší večera* x *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek*;

- patří sem i **pranostiky** – výroky týkající se roční doby, počasí a závislosti prací v zemědělství na nich: *Svatá Žofie noci upije a dne nepřídá*; *Únor bílý pole sílí*; *Na svatého Řehoře šelma sedlák, kteří neofe*.

Někdy se k frazémům řadí i **příслови**, za ně zpravidla považujeme ustálené obrazné výpovědi dvousložkové – první část přísloví něco konstatuje, druhá část z toho vyvozuje (mravní) poučení: *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*; *Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne*; některá jsou z hlediska významu protikladná: *Mluvíti střebro – mlčeti zlato* x *Líná huba holé neštěstí*.

Uvedené příklady jsou **tradiční** (tzv. lidové) **frazémy**. Vedle nich existuje **frazeeologie** (souhrn ustálených obrazných víceslovných pojmenování) **kulturní**, která je hlavně původu antického (*Kosík*) jsou *vrženy* – *Alea iacta est* – výrok Gaia Julia Caesara při přechodu řeky Rubikon = významné rozhodnutí) nebo pozdějšího, např. středověkého (*Cuius regio, eius religio* = *Cíje země, toho je náboženství /víra/*, tj. kdo vládne, ten rozhoduje). Náleží kni i pouhá dvojslovná (i neobrazná) **rčení cizojazyčná** typu: *in memoriam* (na paměť, k uctění památky), *in natura* (v přirozené/přirodní podobě), *sine anno* (bez roku, bez místa – tj. u vydání spisu, u něhož není tento údaj uveden), *ex post* (dodatečně)... Jiné kulturní frazémy do češtiny pronikly z francouzštiny, italštiny a z angličtiny (*fáuxpas*, *salto mortale*, *My home, my castle*). Hranice mezi kulturní a tradiční frazeologií je pohyblivá (některé biblické obraty zlidověly: *soudný den*, *poslední soud*, *konec světa*).

Také v současné době vznikají frazémy nebo se starší frazémy obměňují (*dát si šlojka*, *dát si lehára*, *dát si chrupku* = odpočinout si, usnout; *kouká jako bacil do lékárny* = divá se hloupě). Staré frazémy lidové se uchovávají, ale i přetvářejí: *jet kosmickou rychlostí* (*dřívě jen jet plnou parou*, *jet na plný plyn*), doplňují, dotvářejí: *Holka jako lusk-zelená a křivá*, *Čistota půl zdraví – špína celý...* Jiné tradiční frazémy ustupují z užívání (*Sám sobě ježek kadeřav*, *Okolo močidla chodě, neujdeš nádcy*).

Vyšší jednotky výše uvedené, tj. přísloví, pořekadla, pranostiky (event, i další: maxima, průpovídka a říkadla), se někdy vyčleňují jako tzv. **paremie** a jejich studiem se zabývá paremiologie, tak jako frazémy studuje frazeologie.

1.5 Pojmenování jednoznačná

Pojmenování má buď jeden význam, je jednoznačné, nebo má více významů, je mnohoznačné (viz kap. III. 1.2.5).

Jednoznačné (jednovýznamové) bývají **výrazy odborné**, termíny jedné oblasti (srov. *ortografie* /pravopis/, *violkapolní*), někdy to platí jen v rámci jednoho oboru (srov. *valence* v chemii a v jazykovědě, *morfolgie* v jazykovědě a v biologii).

Poznámka: Součástí lexikologie (nauky o slovní zásobě) je i nauka o terminologii, studující speciální jazyková pojmenování, termíny.

1.5.1 Termíny

Termíny jsou důležitou složkou stylové vrstvy odborné, jejich nepříznačnou oblastí užití je funkční styl odborný. Základní vlastností termínů má být jejich **jednoznačnost**, **přesnost**, **ustálenost**. Nežádoucí je tedy u termínů polysémie/mnohoznačnost, homonymie

FILIPEC, J., ČERMÁK, F.: Česká lexikologie.
Praha: Academia, 1985, s. 177.

„Frazém, idiom je tedy svou anomálností takové jedinečné ustálené spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (resp. více spojení), popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jediném (resp. několika málo).“

ASCS

frazém, -u m <ř> lingv. *ustálené spojení slovních tvarů, v němž alespoň jeden tvar má jedinečnou funkci a význam spojení není přímo odvoditelný z významů tvarů, frazeologické spojení (slov)*

SSČ

frazém, -u m *komplex dvou i více slovních tvarů (slov), popř. i vět se specifickým významem, frazeologická jednotka*

ASCS

idiom [-dy-], -u m <ř>

1. lingv. *ustálené spojení slovních tvarů, v němž alespoň jeden má jedinečnou funkci, s význ. přímo neodvoditelným z významu tvarů*
2. *ustálené spojení slov typické pro urč. jazyk, zprav. nepřeložitelné*

SSČ

idiom [-dy-], -u m <ř> *ustálené spojení slov (charakteristické pro urč. jazyk), kt. se zprav. nedá doslovně přeložit;*